

Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т.Г. Шевченка

Навчально-науковий інститут психології та соціальної роботи

Кафедра загальної, вікової та соціальної психології імені М.А.Скока

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітнього ступеня «бакалавр»

на тему

**"ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ"**

Виконала:

студентка IV курсу, 41 групи

053 Психологія

Самусь Ольга Вікторівна

Науковий керівник:

Дроздова Марина Анатолівна,

канд. психол. наук, доцент

Захищено з оцінкою _____

Голова ЕК _____

Чернігів - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	
СПРИЙМАННЯ ВІЙНИ ДІТЬМИ	
1.1. Психологічна характеристика молодшого шкільного віку.....	5
1.2. Психологічні наслідки	13
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ	
СПРИЙМАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	
МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ	
2.1. Методика та процедура дослідження.....	20
2.2. Отримані результати та їхній аналіз.....	22
2.3. Практичне впровадження результатів.....	32
ВИСНОВКИ.....	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	49
ДОДАТКИ.....	53

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна ситуація в Україні, пов'язана з російсько-українською війною, має глибокий вплив на всі аспекти життя суспільства, включаючи психологічний стан та розвиток дітей. Діти, як найуразливіша група, зазнають значного впливу від подій, що відбуваються навколо них. І велика частина психологів, які працюють з українськими дітьми зауважують, що війна уже зробила значний вплив на їхню психіку. Враховуючи жахливі події довкола, постійне інформаційне навантаження через засоби масової інформації, соціальні мережі та розмови дорослих, діти формують власне сприйняття війни, що може впливати на їхню подальшу психологічну та емоційну стабільність, розвиток ціннісних орієнтацій і поведінкові реакції. Дослідження психологічного сприйняття війни молодшими школярами є надзвичайно важливою темою для розробки психологічної підтримки та допомоги дітям у складних умовах.

Отже, враховуючи все вище сказане актуальність даного дослідження полягає в наступному:

- Необхідність розуміння психологічних особливостей сприймання війни молодшими школярами. Це допоможе розробити ефективні методи психологічної допомоги та підтримки дітей у цей складний час.

- Відсутність достатньої кількості досліджень з даної теми. Існуючі дослідження здебільшого зосереджені на психологічних проблемах дорослих, які постраждали від війни.

- Важливість вивчення впливу війни на психічний розвиток дітей. Це допоможе запобігти виникненню психологічних проблем у майбутньому.

Об'єкт наукового дослідження – образ російсько-української війни.

Предмет дослідження – особливості образу російсько-української війни у свідомості дітей молодшого шкільного віку.

Мета дослідження - вивчення змістовної специфіки образу російсько-

української війни дітьми молодшого шкільного віку.

Виходячи з поставленої мети роботи нами були сформульовані наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей молодшого шкільного віку та психологічних наслідків війни для дітей.
2. Організувати та провести емпіричне дослідження особливостей сприймання російсько-української війни молодшими школярами.
3. Здійснити кількісний та якісний аналіз отриманих результатів.
4. Здійснити практичне впровадження результатів у вигляді лекції з вікової психології для студентів.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступали наукові розвідки вчених щодо специфіки молодшого шкільного віку (Л. Божович, А. Валлон, Л. Виготський, П. Гальперін, Т. Дуткевич, Г. Костюк, Н. Лейтес, Л. Лисенко, Ю. Приходько, Л. Славіна, П. Якобсон) та психологічних наслідків війни для дітей (Е. Михайлова, З. Кісарчук, Л. Колісник, С. Міщук, Я. Омельченко, Ю. Приходько, А. Агорастос, Д. Бургін, Д. Фой, Д. Гіллс, П. Перваніду, Д. Анагностопулос).

Методи дослідження: Для розв'язання поставлених завдань було використано теоретичні (аналіз, узагальнення, класифікація), емпіричні (тестування, контент-аналіз) і математико-статистичні (частотний аналіз) методи.

Структура роботи складається зі вступу, 2 розділів, висновків та списку використаних джерел (26 найменувань), практичних рекомендацій і додатків. У першому розділі було здійснено теоретичний аналіз психологічних особливостей молодшого шкільного віку та психологічних наслідків війни для дітей. У другому розділі міститься опис процедури емпіричного дослідження, отримані результати, їхній аналіз та практичне впровадження результатів. Загальний обсяг роботи – 58 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

СПРИЙМАННЯ ВІЙНИ ДІТЬМИ

1.1. Психологічна характеристика молодшого шкільного віку

Психічні пізнавальні процеси у молодшому шкільному віці характеризуються зростанням довільності та регульованості.

Сприймання достатньо вдосконалюється як цілеспрямований процес, виділяючи при цьому значну кількість деталей; діє на рівні впізнавання та диференціювання кольорів і форм (Г. Люблінська, О. Ігнат'єва) [5]; але ще слабо диференційоване. Школярі цього віку ще не можуть робити цілеспрямований аналіз результатів сприйнятого, вирізнити істотне та головне серед них; притаманна виражена емоційність [15].

Характерно домінування мимовільної уваги, яка спрямована на яскраві, нові та несподівані предмети. Нерозвинутість довільної уваги. Проте якщо створювати умови для цілеспрямованої роботи, де діти привчаються самостійно керувати поставленою метою, увага стає більш довільною.

Має місце нестійкість уваги через слабкість гальмівних процесів, але поступово вона зростає разом із обсягом.

Процес уваги у молодших школярів тісно пов'язаний із важливістю навчального матеріалу та інтересом до його змісту. Разом з тим, для підвищення стійкості довільної уваги вчителям важливо використовувати мимовільну увагу учня, спираючись на велику кількість наочності (П. Гальперін, І. Страхів, Л. Божович) [5].

Мислення досягає глибоких змін, що стосуються його форм, видів та операцій. Молодший школяр при вступі до школи оперує наочно-образним та наочно-дійовим його видами. Тому в основі його узагальнень та умовиводів лежать зовнішні ознаки предметів та явищ.

У цьому періоді активно починає формуватися теоретичне мислення, що спирається на рефлексивні механізми психіки. Пріоритетними стають понятійні та абстрактні компоненти мислення на противагу образним та конкретним. Але образи та практичні дії зостаються значними опорами для мислення молодшого школяра, в першу чергу це стосується розв'язання складних для нього задач. Наприклад, якщо дитина не в змозі розв'язати математичну задачу усно, вона залучає до розв'язання схеми та малюнки.

Із завданнями на синтез молодший школяр справляється гірше, ніж із завданнями аналітичного характеру, що говорить про те, що у розвитку мислення аналіз випереджує синтез (А. Валлон).

Дітям вже під силу аналіз значного за обсягом матеріалу, при цьому вони враховують різні компоненти його. Поступово учні прагнуть до цілісного аналізу пізнавального предмету, беручи до уваги всі його частини, але ще не в змозі встановити взаємозв'язки між ними. Також аналіз здійснюється впорядковано, а не хаотично, тобто має місце його систематичність [5].

На основі процесів аналізу і синтезу в молодших школярів формуються складніші мисленнєві дії: класифікації, порівняння, узагальнення, абстрагування, конкретизація.

Учні класифікують предмети за кількома спільними ознаками. До прикладу, геометричні фігури вміють групувати за формою, розміром чи кольором. У дітей виникає здатність орієнтуватись на внутрішні спільні ознаки, а не тільки на зовнішні.

При узагальненні молодші школярі все більшою мірою орієнтуються на суттєві спільні ознаки. Так, вони об'єднують в одну групу задачі з різними конкретними умовами: наприклад, додавання ящиків, яблук, олівців тощо. Під впливом вимог навчальної діяльності поступово вдосконалюються і способи узагальнення, від переважно наочно-мовних діти переходять до уявно-мовних, а згодом і до понятійно-мовних способів.

Особливо добре вдаються учням завдання на порівняння предметів,

набагато гірше на порівняння абстрактного матеріалу (слів, явищ). У цілому навчання молодших школярів умінню порівнювати підносить їхню аналітико-синтетичну діяльність на вищий рівень.

Абстрагування дозволяє дітям відокремлювати конкретний предмет від його властивостей. На основі здатності до абстрагування учні засвоюють перші наукові поняття.

У цьому віці тенденцією в абстрагуванні є готовність приймати яскраві, вражаючі, зовнішні ознаки об'єкта за суттєві, що часто є помилковим (М. Шардаков). До того ж, для молодшого школяра порівняно легшим є абстрагування властивостей предметів, аніж їх зв'язків та відношень [15].

Розвивається і зворотна до абстрагування операція – конкретизація. Вона виявляється у завданнях, які вимагають наведення прикладів до певного загального твердження за схемою «Овочі ростуть на городі. Наприклад....».

Достатній розвиток операцій абстрагування і конкретизації, узагальнення та класифікації слугує основою індуктивних та дедуктивних умовиводів. Більш доступними для молодших школярів є індуктивні висновки, змістовність та істинність яких залежить від нагромадженого дітьми досвіду (М. Шардаков).

Водночас формуються і дедуктивні умовиводи, які є основою теоретичного мислення. У молодшого школяра дедуктивні умовиводи значною мірою спираються на чуттєвий досвід, а також на індуктивні умовиводи [5].

Пам'ять у молодших школярів разом із мисленням відіграє значну роль в освоєнні навчального матеріалу, в опануванні новими знаннями, навичками та вміннями.

Для цього віку характерно виражена зміна у співвідношенні мимовільного та довільного запам'ятовування на користь зростання ролі останнього [15].

Збільшується обсяг словесно-логічної та смислової пам'яті. Розвиток

словесно-логічної пам'яті забезпечується завдяки осмисленню навчального матеріалу [5].

Саме зростання об'єму навчального матеріалу стає причиною застосування довільного запам'ятовування. Водночас вчитель починає знайомить учнів із мнемонічними прийомами: опорні схеми, асоціативні зв'язки, малюнки, план, повторення тощо. Але і мимовільне запам'ятовування розвивається в сторону більшої продуктивності та систематичності.

При цьому збільшується продуктивність, точність та міцність процесу запам'ятовування матеріалу. Також посилюється точність процесу впізнавання запам'ятованих об'єктів.

Також у молодшому шкільному віці можлива загроза неправильного застосування пам'яті за допомогою механічного запам'ятовування. Ставлячи задачу запам'ятати якомога більший об'єм матеріалу, дитина зменшує роботу над осмисленням інформації.

Уява має тенденцію до зростання її реалістичності та керованості. Образи уяви стають опорами, на які спирається мислення дитини. Але ці образи ще доволі конкретні і можуть ускладнювати процес узагальнення [5].

Передусім вдосконалюється репродуктивна уява у порівнянні з дошкільним віком. Вона стає необхідною в усвідомленні навчального матеріалу, насамперед коли відсутнє унаочнення [15].

При складанні творів, казок, усних оповідань, при малюванні за задумом, інтенсивно розвивається творча уява. При збільшенні чуттєвого досвіду дитини зростає кількість нових образів, діти поступово замінюють випадкове комбінування уявлень на логічно побудовані нові образи. Водночас зростає їхня спрямованість на попередньо створений задум. Збільшується швидкість створення фантазійних образів та вимогливість до витворів власної уяви самими дітьми.

Відбувається вдосконалення образів уяви: від статичних, недиференційованих, розрізнених та з опорою на сприймання до динамічних,

конкретних, деталізованих, взаємопов'язаних та з опорою вже на пам'ять (А. Дудецький, Д. Алхімов) [5].

Молодший шкільний вік характеризується не тільки періодом ефективного процесу інтелектуалізації, але і періодом формування емоційної сфери дитини, що неабияк важливо для розвитку багатьох життєвих функцій [14]. Емоційна сфера молодшого школяра характеризується зростанням стриманості, врівноваженості. Домінує життєрадісний, бадьорий настрій, дитина проявляє доброзичливість та інтерес до оточуючих. Разом з тим, емоції молодшого школяра залишаються ще дуже бурхливими та некерованими, дитина легко виходить з себе, має схильність до афектів (Л. Славіна).

Для емоційної сфери учнів характерна відвертість та безпосередність у вираженні своїх почуттів та переживань – радості, задоволення, страху, смутку, невдоволення; під час навчальної діяльності учень переживає страх як відчуття загрози статусу в класі, школі, сім'ї; передчуття неприємностей або невдачі; емоційну нестабільність, афекти, зміну настрою; емоціогенними чинниками є не лише ігри, але й комунікація з однолітками, досягнення у навчанні, оцінка цих досягнень вчителем й однолітками [7].

У школярів формується почуття симпатії, що відіграє важливу роль при спілкуванні з однолітками у класі та поза ним. Відносини у класі виступають фактором закладання у дітей моральних почуттів, зокрема почуття товарищескості, дружби, гуманності та обов'язку. Першокласникам характерна схильність переоцінювати власні моральні якості та недооцінювати їх у своїх однолітків. Але поступово діти стають більш самокритичними [5].

Поступово формується розуміння своїх почуттів та усвідомлення у проявах почуттів інших людей (Н. Лейтес, П. Якобсон) [15]. Разом з тим власні та чужі почуття та емоції ще слабо розуміються та усвідомлюються, чужа міміка нерідко сприймається помилково, що може призвести до невідповідних реакцій у вигляді емоцій страху, радості тощо [7].

Посилено формуються вищі почуття. Особливо важливими стають інтелектуальні емоції (радість пізнання, переживання нового, здивування, сумніви), що тісно пов'язані з навчальною діяльністю.

Діти починають розрізняти ситуації, де можна або неможна показати свої почуття, починають управляти своїм настроєм і нерідко приховувати його. Водночас, для молодших школярів характерна емоційна чуйність та вразливість. Особливістю цього віку є відзивчивість на яскраве, красиве та незвичне.

Вольові якості у молодшому шкільному віці характеризується доволі високим рівнем довільності, що дозволяє дитині розуміти та виконувати шкільні завдання, слідувати вимогам та складним інструкціям дорослих, керувати своїми пізнавальними процесами. Воля молодших школярів розвивається завдяки навчальній діяльності. При цьому формується особлива вольова дія – вчинок, що спрямований на інтереси оточуючих людей. Розширюється коло обов'язків дитини, усвідомлення необхідності їх виконання та збільшується вимогливість до себе та інших. У цей же час у дітей прояви волі потребують зовнішньої підтримки з боку дорослих та значно залежать від конкретної ситуації. У молодшого школяра формуються такі вольові якості характеру, як організованість, цілеспрямованість, дисциплінованість, стриманість, наполегливість, впевненість у своїх силах, тощо [5]. Але передусім важливою умовою є методи навчально-виховної роботи [15].

У цьому віці воля нестійка у часі. І тому діти легко підпадають під вплив навіювання. Через недостатню сформованість вольових процесів спостерігаються капризність, імпульсивність поведінки, упертість [15].

Взаємини з однолітками зазвичай визначаються «нормами дорослої моралі», тобто виконанням вимог дорослих та успішністю у навчанні. Дружба ґрунтується на випадкових інтересах та спільності зовнішніх життєвих обставин [7].

Завдяки віковим особливостям розвитку молодших школярів, вираження їхніх емоцій може варіюватися залежно від індивідуальних переживань, що пов'язані з формуванням їхньої ідентичності та одночасно руйнуванням певних функціонуючих структур [14].

Розвивається мотиваційна сфера. Згідно з дослідженнями (Л. Божович, А. Маркова, Н. Морозова, Л. Славіна та ін.), у дітей наприкінці дошкільного періоду формується потреба у більш серйозній діяльності, ніж гра, тобто у навчальній. Розвивається потреба в набутті нової соціальної ролі.

Зазнає змін загальна спрямованість особистості, і тим самим і основні мотиви діяльності. Для молодшого школяра ігрові мотиви замінюються на пізнавальні: опанування нових знань, загальних способів навчальних дій. Сама по собі позитивна мотивація навчальної діяльності не виникає, вона розвивається завдяки керуванню педагогом цим процесом та при взаємодії школяра у межах цієї діяльності з дорослими та ровесниками. Разом з тим, значуще місце у житті молодшого школяра посідають соціальні мотиви (бажання для дитини посісти суспільно значущу позицію школяра).

За твердженням М. Алексєєвої, мотиви навчальної діяльності учнів як свідомого процесу є досить різноманітними. Вони є наслідками впливу сім'ї, школи, громадських закладів та спричинюються як свідомим, так і недостатньо свідомим відношенням до них, виходячи з індивідуальних та вікових особливостей дитини [3].

Досліджено, що на початку шкільного навчання спонукальну дію для учнів мають виключно зовнішні аспекти шкільного життя (йти до школи, форма, наплічник, шкільне приладдя, підручники тощо) і сама шкільна ситуація: учитель та учні, клас та його складові. Досить часто цілі дорослих (у більшій мірі учителя) дитина приймає за свої власні. Загалом це і зберігає інтерес дитини до школи. Але, як свідчать дослідження, така мотивація не може зберігатися тривалий час і поступово втрачає своє значення [1]. Це спричинює необхідність розвивати у молодших школярів вищий рівень

довільності, відповідно до особливостей навчальної діяльності як щоденного обов'язку дитини, що щоразу ускладнюється [13].

Формується наслідування ідеалів як мотив поведінки, але вони ще конкретні (базуються переважно на зовнішніх проявах вчинків), нестійкі та швидко перетворюються під впливом нових, яскравих вражень. Тому авторитет учителя є беззаперечним, навіть не цікаве, монотонне завдання діти виконують старанно. Починають наслідувати вчителя (манеру поведінки, погляди тощо) [1].

Мотиви учіння розвиваються не одномоментно та не самі по собі спонтанно, а тільки за допомогою їх цілеспрямованого формування. За твердженням А. Маркової, “мотивація учіння у молодшого школяра формується кількома напрямками. Широкі пізнавальні мотиви (інтерес до знань) до середини цього вікового періоду можуть замінитися на навчально-пізнавальні (мотиви самоосвіти у вигляді читання додаткової літератури; зацікавленість способами набуття знань). Широкі соціальні мотиви при вступі до першого класу мають розвиток від загального недиференційованого усвідомлення соціальної значущості учіння до більш глибокого розуміння необхідності вчитися”. Таким чином, молодший шкільний вік відмічається первинним входженням дитини у навчальну діяльність, разом з тим мотивація учіння зазнає певного поетапного розвитку.

Отже, мотивація навчання у молодшому шкільному віці складається з ряду спонукань, які постійно зазнають змін та будують нові відносини між собою [11].

Українські вчені (М. Алексєєва, Н. Бойко, М. Боришевський, С. Гончаренко, Г. Костюк, С. Максименко, В. Семиченко, І. Синиця, О. Скрипченко та інші) вважають, що у молодшому шкільному віці формуються підґрунтя мотивації навчальної діяльності і тому цей період має великі можливості для формування мотиваційної сфери особистості в цілому.

У молодшого школяра широко представлені мотиви колективної роботи

та співпраці Проте, особливо у першокласників, ще міцно зберігаються ігрові мотиви. Це проявляється, наприклад, в неуважності, відволіканні під час виконання завдань, фокусуванні на грі. [16].

Таким чином, пізнавальні психічні процеси у молодшому шкільному віці відзначаються зростанням довірливості та регульованості; сприймання вдосконалюється як цілеспрямований процес, виділяючи при цьому значну кількість деталей. Мислення досягає глибоких змін, що стосуються форм, видів та операцій, протягом навчання у початковій школі у дитини активно формується теоретичне мислення. Зростає значення словесно-логічної та довірливої пам'яті. Уява молодшого школяра вдосконалюється у напрямку зростання її керованості, втілюваності та реалістичності. Емоційна сфера молодшого школяра характеризується зростанням стриманості, врівноваженості, разом з тим, емоції залишаються ще дуже бурхливими та некерованими, дитина легко виходить з себе, має схильність до афектів. Воля молодших школярів розвиваються завдяки навчальній діяльності і характеризується доволі високим рівнем довірливості. Зазнає змін загальна спрямованість особистості молодшого школяра, і тим самим і основні мотиви діяльності. Основними мотивами діяльності стають пізнавальні. Разом з тим, значуще місце у житті молодшого школяра посідають і соціальні мотиви.

1.2. Психологічні наслідки війни для дітей

Українські діти зустрілись із жахами війни і вони не можуть відтермінувати або зупинити своє дитинство, щоби прожити його в інший, щасливий і мирний час. Вони стали дітьми війни, що проходить у центрі Європи. Станом на 29 листопада 2023 року за офіційними даними ювенальних прокурорів, більш ніж 1659 українських дітей стали жертвами повномасштабної збройної агресії рф проти України: щонайменше 1148 дітей зазнали поранень різного ступеня тяжкості, а 511 дітей загинули.

У першу чергу страждають діти у тих областях, де відбувалися найактивніші бойові дії – Сумській, Чернігівській, Херсонській, Харківській, Запорізькій, Миколаївській, Луганській, Донецькій, Київській та у місті Києві. На тимчасово окупованих територіях через активні бойові дії дані не є остаточними. Тільки у самому Маріуполі, який з 1 березня знаходився в облозі, за 1 місяць війни загинуло приблизно 210 дітей. На сьогоднішній день кількість жертв точно встановити неможливо [10].

Три чверті українських дітей (75%) виявляють симптоми психологічної травматизації. Таку статистику наводить дослідження, проведене аналітичною компанією Gradus Research. Симптомом, що найчастіше переважає у дітей є різкі перепади настрою без зовнішніх причин та досить швидко. Також у кожної п'ятої дитини спостерігається порушення сну, а у кожної десятої — нічні кошмари, уникнення спілкування та погіршення пам'яті [17].

В Інституті охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України співробітники відділу психіатрії на чолі з професором Е. Михайловою провели клініко-психопатологічні дослідження 940 дітей та підлітків. Дослідження, яке тривало протягом 2023 року, показало, що у більшості пацієнтів (57,3%) виявлено симптоми емоційних чи поведінкових реакцій, реактивні психогенні розлади, іноді до ступеню психозу та ознаки порушення соціального функціонування.

За словами професора, найпоширенішим у дітей та підлітків в умовах бойових дій та війни є ПТСР (посттравматичний стресовий розлад). Він спостерігався у 10,1% дітей та 26,4% підлітків. У дітей дошкільного віку при ПТСР мають місце повторні переживання, байдужість, уникання людей або підвищена збудженість. Для підлітків основними ознаками його є повторне переживання травми у спогадах, які постійно повертаються, а також збудженість чи психічне заціпеніння.

Під час дослідження крім посттравматичного стресового розладу було

також виявлено депресивний та змішаний тривожний розлад у 17 % дітей та 21,2% підлітків, тривожно-фобічні розлади у 10,9 % дітей та 18,2% підлітків, депресивний розлад у 12 % підлітків та реактивні депресії у 2,6 % підлітків [8].

Тривале та постійне знаходження у зонах бойових дій позначається на подальшому розвитку та психічному здоров'ї дітей. Пізнє втручання може призводити до проблем з психічним здоров'ям у дорослому віці [4].

У районах зі збройними конфліктами у дітей найчастіше проявляється високий рівень психічних розладів, що включає посттравматичний стресовий розлад, тривогу, депресію, синдром дефіциту уваги та гіперактивності, поведінкові розлади, а також функціональні порушення [23].

Найпоширенішим психологічним розладом є ПТСР (посттравматичний стресовий розлад), який після травматичної події розвивається приблизно у 1 із 6 дітей [24]. Більш того, значна кількість досліджень виявили зв'язок між посттравматичним стресовим розладом та іншими психічними розладами, включаючи тривогу та депресію, суїцидальні думки, розлади екстерналізації та вживання психоактивних речовин [20].

Психологічні та фізіологічні реакції на важкі стресори у дітей, як правило, можуть відрізнятися від реакцій дорослих. У ранньому віці травматичний стрес спричиняє тривалу нейроендокринну дисрегуляцію, що може в подальшому негативно впливати на розвиток нервової системи [21]. У критичні періоди розвитку дитини стрес може спричиняти незворотні зміни у формуванні поведінки, змінюючи розвиток ЦНС та впливаючи на певні сензитивні ділянки мозку. У ці періоди розвитку травматичний стрес може зумовлювати у дитини істотні та довгострокові наслідки для психічного та фізичного здоров'я та є ризиком розвитку захворювань у подальшому. Гіпоталамо-гіпофізарно-наднирникова функціональна система є однією з ключових механізмів реакції на стрес та опосередковує довгострокові наслідки стресу [25].

Ступінь тяжкості травми та страждання, що пов'язані з батьківською травмою, постійно позитивно корелювали із симптомами ПТСР. А кількість часу після травми має постійну негативну кореляцію з тяжкістю ПТСР [19].

Дослідження, у яких вивчалися довгострокові наслідки від військових дій зауважують, що є зв'язок між тенденцією дорослих до захворювань, передчасної смерті та їх травматизацією у дитинстві.

За результатами мета-аналізу восьми досліджень дітей, підлітків-біженців та тих, хто шукає притулок було встановлено, що розлука дітей та батьків завжди чинить негативний вплив на благополуччя, соціально-емоційний розвиток та психічне здоров'я дітей загалом [18].

Дослідниками С. Мурті та Р. Лакшмінараяном (2006) було проаналізовано всі дослідження щодо психічного здоров'я дітей, що були проведені у зонах бойових дій, таких як: Афганістан, Балкани, Ірак, Ізраїль, Камбоджа, Ліван, Палестина, Руанда, Сомалі, Уганда, Чечня та Шрі-Ланка. Вони зробили висновок, що психологічні травми, спричинені війною, мають довгострокові наслідки для дитячої психіки, тобто чим довшим є конфлікт, тим серйознішими будуть симптоми у подальшому [26].

Дослідження В. Хаміс щодо травмивного досвіду школярів через війну показало, що у 30% дітей із тих, у яких було виявлено високі ступені переживання травми, розвинувся ПТСР у сукупності з іншими поведінковими та емоційними розладами. Результати дослідження Г. Халеві, А. Джаловскі, А. Венгробер та Р. Фельдман показали, що діти, які стали жертвами війни, у майбутньому отримали достовірно вищі рівні психопатології, при цьому у 81% із них було виявлено їх протягом молодшого шкільного віку (5-11 років) [6].

Лонгітюдні дослідження та статистика, здійснені у країнах із досвідом воєнних дій, викликають тривогу: діти, які довгий період були свідками насильства та не мали змоги його екологічно та безпечно відреагувати, можуть у майбутньому застосовувати цей досвід у мирному житті. У

порівнянні із дорослими війна на дітей впливає деструктивніше, оскільки у перших уже є життєві цінності, досвід та набуті знання [14].

Якщо у дитини має місце психотравма, то вона як правило замикається у собі або, навпаки, проявляє не властиву їй активність; в залежності від віку починає відігравати в іграх події власного травматичного досвіду. Іноді спостерігаються патологічно підвищене відчуття голоду або навпаки втрата апетиту, порушення сну, апатія або агресивна поведінка, регресія у поведінці: перебування у ліжку постійно у «позі ембріона», смоктання великого пальця, підвищена потреба дитини у фізичному контакті, підвищена плаксивість, підвищене почуття провини та труднощі з зосередженістю та увагою. Всі перераховані сигнали є свідченням, що дитині потрібна допомога [12].

Діти, що мали досвід війни та втечі, проявляють широкий спектр можливих варіантів реакції на стрес та страждання. Тому, ці реакції можуть мати величезні відмінності, незважаючи на те, що ззовні може здаватися схожим досвідом. Тобто, дитячі стресові реакції залежать не лише від об'єктивного характеру досвіду, а й від суб'єктивного сприйняття ситуації дитиною.

Розбір актуальних досліджень свідчить, що травмівні та стресові події у шкільному віці часто стають основою для розвитку посттравматичного стресового розладу та депресії, що обумовлено віком, характером копінгів, підтримкою близьких, почуттям сенсу життя та отримання психологічної допомоги. Наприклад, встановлено, що в усіх вікових категоріях школярів найпоширенішими є емоційні реакції на війну, в першу чергу, страх та тривога, менш переважаючими є когнітивні реакції, і мало вираженими – фізичні. Разом з тим емоційні реакції у молодших школярів мають здебільшого розмите, ненаправлене вираження, тобто, не мають конкретного об'єкту. Учням середньої школи більш характерна конкретизація почуттів, у першу чергу, страху, зниження самооцінки, розгубленість, труднощі у

навчанні. Труднощі старшокласників найчастіше пов'язані з побудовою планів на майбутнє, вибір професії, вступ до вишу та ризик руйнування цих планів, що призводить у них до найбільш різноманітних гострих реакцій: від провини і ненависті до повної зневіри та апатії.

Молодший шкільний вік є не лише сензитивним періодом для успішної соціалізації дитини, але і для процесу віктимізації, тому що у цей період психіка дитини дуже мінлива та хитка, схильна до будь-яких пропонованих новоутворень як позитивних, так і негативних. У результаті військових подій відбувається розбалансування на всіх структурних рівнях особистості: когнітивно-пізнавальному, морально-вольовому, потребово-мотиваційному та міжособистісному [2].

Діти, які потерпають від сильного стресу, водночас найчастіше не можуть вербалізувати свої переживання. Однак їхні стресові переживання виражаються у поведінці, іграх, емоціях, фантазіях, відображаються у процесі мислення, пам'яті, можуть перерости у психосоматичні розлади тощо. При цьому дорослі нерідко помічають, що дитина почала вести себе незвичним чином, і просто починають застосовувати дисциплінарні заходи, не пов'язуючи цю поведінку зі стресовими факторами (Я. Омельченко, 2015, 2020; З. Кісарчук, Я. Омельченко, 2016; С. Міщук, 2019) [9].

Таким чином, проведені дослідження психічного та психологічного стану дітей виявили симптоми психологічної травми, емоційні та поведінкові розлади, а також порушення соціального функціонування. Найпоширенішим розладом є посттравматичний стресовий розлад. Також більшість досліджень підтверджують взаємозв'язок між посттравматичним стресовим розладом та іншими психічними проблемами, такими як тривога, депресія, суїцидальні думки, розлади поведінки та зловживання наркотиками. Слід пам'ятати, що у молодшому шкільному віці психічний стан дитини надзвичайно мінливий та вразливий до будь-яких нових впливів, як позитивних, так і негативних. Внаслідок військових подій відбувається розбалансування на різних рівнях

особистості: когнітивному, морально-вольовому, мотиваційно-потребовому та міжособистісному. Реакції дітей на сильний стрес часто відрізняються від дорослих. Дитячі стресові реакції залежать не лише від об'єктивного характеру досвіду, а й від суб'єктивного сприйняття ситуації дитиною. У ранньому віці травматичний стрес може викликати тривалі порушення у функціонуванні нейроендокринної системи, наслідком чого є негативний вплив на розвиток нервової системи дитини у майбутньому та це може призводити до довгострокових наслідків для психічного і фізичного здоров'я у дорослому житті.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СПРИЙМАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ

2.1. Методика та процедура дослідження

Для досягнення поставленої мети нами було організовано та проведено відповідне емпіричне дослідження. Вибірку склали учні 3-4 класів Чернігівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №20 Чернігівської міської ради у загальній кількості 50 осіб, з них 25 (50%) хлопчиків та 25 (50%) дівчат. Вік досліджуваних становив 8-10 років. Діагностику дітей було здійснено у групах по 25 осіб, протягом двох днів. Емпіричне дослідження було проведене із дітьми молодшого шкільного віку в умовах навчального процесу.

Для діагностики нами було використано проєктивний малюнок – малюнок російсько-української війни. Дітям було дано інструкцію намалювати, як вони уявляють російсько-українську війну. Завдання виконувалось у класі, кожен працював індивідуально. Дітям була надана можливість обрати із доступних варіантів матеріали для малювання (графітові або кольорові олівці). Дослідження не було анонімним.

До проведеної психомалюнкової проєктивної методики у подальшому була застосована процедура контент-аналізу, що полягала у підрахунку частоти тих чи інших графічних елементів (певних елементів малюнків, вибір кольорів).

Контент-аналіз

Метод контент-аналізу вважається різновидом «архівного методу». Контент-аналіз (від англ. content – зміст; analysis - аналіз) – метод формалізованого вивчення текстової або графічної інформації з наступною її статистичною обробкою.

Метод контент-аналізу - це спосіб аналізу матеріалу за попередньо визначеною схемою. Він базується на аналізі змісту з використанням смислових одиниць, які визначаються відповідно до мети (продуктів діяльності суб'єктів). Після цього проводиться статистична обробка, яка допомагає визначити кількісне співвідношення між цими одиницями. Такий підхід дозволяє встановити ступінь вираженості певних смислових одиниць та перекодувати зміст документа, у даному випадку малюнка, у кількісний вираз. Іншими словами, нашим діагностичним завданням було виявити та оцінити психологічні характеристики обстежуваних респондентів, що виявляються, зокрема у продуктах їх художньо-мистецької діяльності (малюнках).

Припускається, що у продуктах діяльності відображається відношення суб'єкта до навколишнього світу, природи, подій, що відбуваються навколо, а також рівень розвитку розумових, сенсорних та моторних навичок обстежуваних.

Слід зауважити, що метод аналізу продуктів діяльності у дошкільному та молодшому шкільному віці посідає особливе місце, тому що саме у ці вікові періоди діяльність дитини є дуже різноманітною та відображає важливий зміст, так як тісно переплітається із отриманим досвідом, почуттями та переживаннями дитини.

Не дивлячись на громіздку процедуру, контент-аналіз має низку переваг: дані перевірені на надійність; відсутній ефект впливу дослідника на поведінку досліджуваних і т.д.

Для обробки даних контент-аналізу був застосований найпростіший із способів - реєстрація частоти появи усіх елементів (смислових одиниць) малюнку, підрахунок їх частоти (процентний контент-аналіз). У подальшому здійснюється обчислення «питомої ваги» тих чи інших елементів за всіма малюнками та окремо по хлопцям і дівчатам.

У даному випадку доречна така процедура контент-аналізу:

1. Фіксація частоти всіх згадуваних елементів у кожному малюнку. Підрахунок елементів.
2. Групування (категоризація) елементів за ключовими ознаками у формі вихідної таблиці частот реєстрованих елементів.
3. Результати піддаються кількісній та якісній інтерпретації згідно з цілями дослідження.

2.2. Отримані результати та їхній аналіз

В результаті проведеного контент-аналізу малюнків по загальній вибірці (див. табл. 1) було отримано 2 типи категорій: за Сюжетом малюнків та Кольорова гама у малюнках.

Таблиця 1

Результати контент-аналізу малюнків у загальній вибірці

Сюжет малюнків	Категорії		Усього – 595 (100%)	
	Природа		195 (33%)	
	Військова техніка та бойове озброєння		175 (29,4 %)	
	Символіка України		82 (13,8%)	
	Цивільні об'єкти		30 (5%)	
	Символіка росії		26 (4,4%)	
	«Військо- ві»	Український воїн	30 (5%)	
		російський воїн	17 (2,9%)	
	«Цивіль- ні особи»	Живі	11 (1,8%)	
		Мертві	2 (0,3%)	
	Гасла		9 (1,5%)	
	Інше		18 (3%)	
Усього кольорів у малюнках – 77 (100%)				
		Кольори	Кількіс- ть	%
Кольорова гама у малюнках	Хроматична	Зелений	25	32,5
		Червоний	13	16,8
		Блакитний	10	13
		Рожевий	4	5,2
		Оранжевий	4	5,2
		Жовтий	3	3,9
		Синій	2	2,6
		Коричневий	1	1,3
	Ахрома- тична	Сірий	12	15,6
		Чорний	3	3,9

За сюжетом малюнків було виділено 9 смислових категорій елементів малюнку. Серед яких домінували 3 найбільші категорії, а саме: «Природа» -

33%; «Військова техніка та бойове озброєння» - 29,4 %; та «Символіка України» - 13,8%.

Найбільшою та багатоманітною з усіх стала категорія «Природа» - 33%, що склала третину всіх дитячих малюнків. Ця категорія була представлена такими елементами, як: тварини, птахи, квіти, дерева, трави, поля, земля, сонце, хмари, дощ, блискавка.

Слід зазначити, що деякі категорії були між собою об'єднані за семантичною схожістю. Наприклад, категорія «Військова техніка та бойове озброєння» вмістила в себе категорію «Військова техніка» (БПЛА, танки, артилерійські установки, ПВО, літаки, гелікоптери, бойові машини, гармати, ракети) - 11,8% та категорію «Бойове озброєння» (воєнна зброя; боєприпаси (снаряди, бомби, міни, гранати) - 17,6%.

Так само категорія: «Символіка України» була утворена з категорій «Жовто-блакитна символіка» (прапори, жовто-блакитні сердечка) - 8,2% та «Етнічна символіка України» (вишиванка, пшеничні колоски, калина, тризуб) - 5,5%.

До категорії «Цивільні об'єкти» увійшли «Зруйновані (палаючі) цивільні об'єкти» (будинки, мости, авто) - 3,2% та «Неушкоджені цивільні об'єкти» (будинки, дороги, пожежна машина) - 1,8%.

Категорія «Символіка росії» - 1,2% була утворена з таких категорій як: «Державні символи росії» (прапор рф) - 3,2% та «Символи російського вторгнення в Україну» (Z,V,O) - 1,2%.

До категорії «Військові» увійшли «Український воїн» - 5%: «Живі» - 4,5%; «Мертві» - 0,5%; та «російський воїн» - 2,9%: «Живі» - 1,8%; «Мертві» - 1,1%.

Категорію «Цивільні особи» - 2,2% склали: «Живі» - 1,9% (з них дітей - 1,3%) та «Мертві» (діти) - 0,3%.

До категорії «Інші», що склала - 3% були віднесені такі малюнки: Сердечка - 2,2%; Кров - 0,5%; Вогонь - 0,2% та «Символічний образ

Перемоги України у війні (гра «Хрестики-нулики») - 0,2%.

Отже, аналізуючи отримані результати, можна зробити такі висновки: за Сюжетом малюнків домінували 3 найбільші категорії, а саме: «Природа», «Військова техніка та бойове озброєння» та «Символіка України», що і відображає особливості сприймання молодшими школярами російсько-української війни. Якщо аналізувати найбільшу з категорій – «Природа», яка складає третину усіх шкільних малюнків, то можна говорити, що це відповідає віковим особливостям розвитку молодших школярів. Бо саме природні об'єкти та явища надають дітям величезні можливості для вивчення та дослідження навколишнього середовища і виступають найпершим середовищем з якого вони отримують багато інформації. Через контакт із явищами природи відбувається їх фізичний, емоційний та когнітивний розвиток.

Певною тенденцією зображення природи у малюнках школярів було те що: якщо зображувався сюжет мирного, довоєнного життя, природні явища зображувалися квітучими, яскравими, наприклад, зелені дерева, багато квітів, трав, сонечко усміхається, блакитне небо, веселка і т.д. Якщо ж були зображені військові події, то як правило природа або зовсім не зображалася, а тільки бойова техніка крупним планом або природа була понівечена, спустошена та у темних тонах. Наприклад, дерева обпалені або зламані без крони, тільки голі гілки, сонце на малюнках плаче, сірі або дощові хмари, сіра земля без трави, на якій присутні сліди крові. Така різниця у сприйнятті природи на дитячих малюнках може відображати психологічні та емоційні асоціації, які виникають у дітей в результаті їхнього сприйняття оточуючої реальності у час війни.

Отже, можна охарактеризувати два паралельні образ природи у малюнках молодших школярів: природа "що сумує" у малюнках з військовими діями та природа "що радіє" у малюнках мирного життя. «Сумуюча» природа може відображати сприйняття природи як постраждалої

сторони війни або як образ жертви. Діти можуть уявляти, що природа страждає разом із людьми через знищення, руйнування та забруднення, що супроводжують військові дії. Природа "що радіє" у малюнках мирного життя може відображати сприйняття природи як символу миру, безпеки та гармонії. Діти можуть сприймати природу у своєму житті як образ, що надає їм радості, щастя та безпеки.

Ці різні способи зображення природи можуть бути намаганням дітей виразити свої емоції, відчуття та уявлення про навколишній світ. Вони можуть відображати те, як діти сприймають події, що відбуваються зараз у нашій країні власними очима або через мас-медіа та відображати їхні безпосередні емоційні реакції на ці події.

І так як повномасштабна війна вже триває третій рік, дитяча психіка пропускає через себе та виражає таким чином жахливу реальність. Тому майже третину всіх результатів займає друга категорія «Військова техніка та бойове озброєння». Можна припустити, що інтерес до цієї категорії може відображати внутрішню потребу дитини у захисті та безпеці під час війни, відчуття незахищеності і вразливості.

І останньою до трійки домінуючих увійшла категорія «Символіка України». Це може свідчити, що символи України займають важливе місце в уявленні дітей про війну, про належне патріотичне виховання, про важливість національної ідентичності та патріотизму в українському суспільстві загалом та віри у обов'язкову перемогу ворога. Ці результати можуть також відображати вплив соціального середовища (сім'ї, школи, мас-медіа тощо) на сприйняття війни та військових подій дітьми.

Кольорова гама у малюнках була представлена хроматичними (80,5%) та ахроматичними кольорами (19,5%) серед яких домінувала перша група. Серед хроматичної гами домінуючими кольорами виступили: зелений – 32,5%, червоний – 16,8% та блакитний – 13%. Сірий же переважав серед ахроматичного ряду – 15,6%, тобто увесь малюнок був виконаний тільки

графітовим олівцем. Діти в основному обирали кольори відповідно до зображуваних подій, предметів та явищ.

Також можна припустити, що домінування «кольорових малюнків» може сигналізувати, що діти, мають більш позитивне ставлення до ситуації, яка зображена у малюнках, ніж діти, що використовували лише ахроматичні відтінки. Вони можуть відображати надію, оптимізм або віру в мирне майбутнє. Таке вираження емоцій може бути способом дітей відображати своє бажання бачити світ у світлішому ключі та знаходити радість у важкі часи.

Наступний етап аналізу отриманих результатів був проведений у розрізі статевих відмінностей.

Серед хлопців: результати дослідження представлені у Таблиці 2.

Таблиця 2

Результати контент-аналізу малюнків у хлопців

Сюжет малюнків	Категорії		Хлопці – 282 (100%)	
	Військова техніка та бойове озброєння		128 (45,4%)	
	Природа		46 (16,3%)	
	Символіка України		38 (13,5%)	
	«Військові»	Український воїн	24 (8,5%)	
		російський воїн	10 (3,5%)	
	Символіка росії		18 (6,4%)	
	Цивільні об'єкти		9 (3,2%)	
	Гасла		5 (1,8%)	
	«Цивільні Особи»	Живі	3 (1,1%) (з них 2 дітей – 0,7%)	
Мертві		-		
Інше		1 (0,4%)		
Усього кольорів у малюнках – 35 (100%)				
		Колір	Кількість	%
Кольорова гама у малюнках	Хроматична	Зелений	12	34,3
		Червоний	7	20
		Блакитний	4	11,4
		Оранжевий	2	5,7
		Синій	1	2,8
	Ахроматична	Сірий	8	22,9
		Чорний	1	2,9

За сюжетом малюнків домінували 3 найбільші категорії, а саме: «Військова техніка та бойове озброєння» - 45,4%, «Природа» - 16,3% та «Символіка України» - 13,5%.

Як і за загальною вибіркою у хлопців відбулося групування семантично

споріднених категорій між собою, а саме:

Були об'єднані такі категорії як «Військова техніка» (БПЛА, танки, артилерійські установки, ПВО, літаки, гелікоптери, бойові машини, гармати, ракети) - 20,9% та «Бойове озброєння» (ручна зброя: автомати, кулемети, пістолети; боєприпаси (снаряди, бомби, міни, гранати)) - 24,5%.

«Жовто-блакитна символіка» (прапори, жовто-блакитні сердечка) - 12,4% та «Етнічна символіка України» (тризуб) - 1,1% утворили спільну категорію «Символіка України».

Категорія «Військові» утворені з категорій «Український воїн» - 8,5% (з них померлий - 0,4%) та «російський воїн» - 3,5% (з них померлих - 2,1%).

Категорія «Символіка росії» об'єднала у собі такі підкатегорії, як: «Державні символи росії (прапор)» - 5,3% та «Символи російського вторгнення в Україну» (Z,V,O) - 1,1%.

До категорії «Цивільні об'єкти» увійшли «Неушкоджені цивільні об'єкти» (пожежна машина) - 0,4% та «Зруйновані (палаючі) цивільні об'єкти» (будинки, автомобілі) - 2,8%.

До категорії «Цивільні особи» увійшли лише «Живі» - 1,1% (з них діти – 0,7%). Причому немовля під час бойових дій зображене майже під колесами танка та сильно плаче.

Категорія «Інші» представлена: Вогонь - 0,4%.

Кольорова гама у малюнках показана хроматичними – 74,2% та ахроматичними кольорами - 25,8%. Зелений – 34,3%, Червоний – 20% та Блакитний – 11,4% домінували серед хроматичного ряду, а Сірий – 22,9% серед ахроматичних відтінків.

Серед дівчат: результати дослідження представлені у Таблиці 3.

За сюжетом малюнків також виділені 3 найбільші категорії, лише в іншій послідовності, ніж у хлопців. Тобто, на першому місці представлена категорія «Природа» - 47,6%, потім «Військова техніка та бойове озброєння» - 15% та «Символіка України» - 14,1%. Тобто, найбільшою категорією виступила

категорія «Природа».

Об'єднані категорії представлені таким чином:

«Військова техніка» (БПЛА, танки, артилерійські установки (гаубиці, гармати), ПВО, літаки, бойові машини) - 3,5% та «Бойове озброєння» (ручна зброя: автомати, пістолети; боєприпаси (снаряди, бомби, ракети, міни, гранати)) - 11,5% утворили єдину категорію «Військова техніка та бойове озброєння».

Таблиця 3

Результати контент-аналізу малюнків у дівчат

Сюжет малюнків	Категорії		Дівчата – 313 (100%)	
	Природа		149 (47,6%)	
	Військова техніка та бойове озброєння		47 (15%)	
	Символіка України		44 (14,1%)	
	Цивільні об'єкти		21 (6,7%)	
	Цивільні особи	Живі	8 (2,6%) (з них 6 дітей – 1,9%)	
		Мертві	2 (0,6%) (діти)	
	Символіка росії		8 (2,6%)	
	«Військові»	Український воїн	6 (1,9%) (з них 2 мертві- 0,6%)	
		російський воїн	7 (2,2%)	
Гасла		4 (1,3%)		
Інше		17 (5,4%)		
Усього кольорів у малюнках - 42 (100%)				
		Кольори	Кількість	%
Кольорова гама у малюнках	Хроматична	Зелений	13	30,9
		Червоний	6	14,3
		Блакитний	6	14,3
		Рожевий	4	9,5
		Жовтий,	3	7,1
		Оранжевий	2	4,8
		Синій	1	2,4
		Коричневий	1	2,4
	Ахроматична	Сірий	4	9,5
		Чорний	2	4,8

«Жовто-блакитна символіка» (прапори, жовто-блакитні сердечка) - 4,5% та «Етнічна символіка» (вишиванка, пшеничні колоски, калина, тризуб) - 9,6% утворили категорію «Символіка України».

До категорії «Цивільні об'єкти» увійшли неушкоджені цивільні об'єкти (дороги, мости, будинки) – 3,2%, та «Зруйновані (палаючі) цивільні об'єкти» (будинки, мости) – 3,5%.

Категорія «Цивільні особи»: Живі (дорослі – 0,7%; діти – 1,9%) – 2,6%, де немовлята зображені плачучими на землі. Мертві (діти - 0,6%).

«Державні символи росії (прапор)» - 1,6% та «Символи російського

вторгнення в Україну» (Z,V,O) – 1% були об'єднані у Категорію «Символіка росії».

Категорія «Український воїн»: Живі – 1,3%, Мертві – 0,6%; російський воїн: Живі – 2,2%.

Категорія «Інше» об'єднала у собі такі підкатегорії, як: «Сердечка» – 4,2%; Кров – 0,9%; та «Символічний образ Перемоги України у війні (гра «Хрестики-нулики») – 0,3%.

Кольорова гама у малюнках відображена хроматичними – 85,7% та ахроматичними – 14,3% кольорами. Зелений – 30,9%, Червоний – 14,3% та Блакитний – 14,3% домінували серед хроматичного ряду, а Сірий – 9,5% незмінно серед ахроматичних відтінків.

Отже, якщо дивитися у розрізі статевих відмінностей, то за результатами аналізу видно, що у дітей різних статей домінували різні категоріальні інтереси. Тобто, хлопці більше зацікавлені у військовій тематиці загалом (категорії «Військова техніка та бойове озброєння», «Військові: Український воїн, російський воїн», «Символіка росії»), тоді як дівчата більше увагу приділяють природі (категорія «Природа»).

Але остання домінуюча категорія «Символіка України» та категорія «Гасла» за відсотковим співвідношенням у обох статей були майже однакові. Що говорить про результат успішної патріотичної освіти в молодших класах, де дітей знайомлять з державними символами та формують у них повагу до них. А також віра дітей у обов'язкову перемогу ворога.

Обидві групи досліджуваних у категорії «Цивільні особи» більше зображали дітей, аніж дорослих, як живих, так і мертвих. Живих немовлят також зображали плачучими на сирій землі. Це може свідчити про відчуття небезпеки, вразливості та потреби у захисті дітей під час війни.

Кольорова гама у малюнках хлопців та дівчат мала однакові домінуючі тенденції, з переважанням хроматичних кольорів. Діти в основному обирали кольори відповідно до зображуваних подій, предметів та явищ. Також можна

припустити, що домінування «кольорових малюнків» може сигналізувати, що діти, мають більш позитивне ставлення до ситуації, яка зображена у малюнках, ніж діти, що використовували лише ахроматичні відтінки. Вони можуть відображати надію, оптимізм або віру в мирне майбутнє. Таке вираження емоцій може бути способом дітей відображати своє бажання бачити світ у світлішому ключі та знаходити радість у важкі часи.

Особливістю у малюнках хлопців та дівчат про яку слід ще згадати було те, що домінуючий зелений колір хлопцями був використаний для зображення військової техніки, а у дівчат – для природних явищ. Також хроматична гама у дівчат була більш різноманітнішою, ніж у малюнках хлопців. Це може вказувати на різницю у сприйнятті та вираженні емоцій між дівчатами і хлопцями. Відповідно, більш різноманітна хроматична гама у малюнках дівчат може бути індикатором більшої емоційної глибини та чутливості до подій, які зображаються.

Таким чином, аналіз результатів даного емпіричного дослідження зміг окреслити загальні домінуючі тенденції у сприйманні війни серед молодших школярів, а саме: за Сюжетом малюнків найбільшими категоріями виступили «Природа», «Військова техніка та бойове озброєння» та «Символіка України».

Найбільша категорій «Природа» відповідає віковим особливостям розвитку молодших школярів. Саме через природні об'єкти та явища діти найперше мали можливість вивчати та досліджувати навколишній світ та отримувати багато інформації. Ця категорія вмістила у себе два паралельні образи: природа "що сумує" під час військових дій та природа "що радіє" у малюнках мирного життя. І через ці образи діти таким чином, змогли виразити свій емоційний стан, свої почуття з приводу навколишніх подій. Це може відображати те, як діти сприймають події, що відбуваються зараз у нашій країні власними очима або через мас-медіа або як вплив соціального середовища (сім'ї, школи тощо).

Можна припустити, що інтерес до «Військової техніки та бойового озброєння» може відображати внутрішню потребу дитини у захисті та безпеці під час війни, відчуття незахищеності та вразливості.

Категорія «Символіка України» може свідчити, що символи України займають важливе місце в уявленні дітей про війну, про належне патріотичне виховання, про важливість національної ідентичності та патріотизму в українському суспільстві загалом та віри у обов'язкову перемогу ворога.

Серед Кольорової гами у малюнках обох статей переважали хроматичні кольори. Діти в основному обирали кольори відповідно до зображуваних подій, предметів та явищ. Також можна припустити, що домінування «кольорових малюнків» може сигналізувати, що діти, мають більш позитивне ставлення до ситуації, яка зображена у малюнках, ніж діти, що використовували лише ахроматичні відтінки. Вони можуть відображати надію, оптимізм або віру в мирне майбутнє. Таке вираження емоцій може бути способом дітей відображати своє бажання бачити світ у світлішому ключі та знаходити радість у важкі часи.

Серед статевих відмінностей: хлопці більше зацікавлені військовою тематикою, тоді як дівчата більше уваги приділяють зображенню природи. Обидві групи досліджуваних тенденційно більше зображали дітей, аніж дорослих. Це може свідчити про відчуття небезпеки, вразливості та потреби у захисті особливо дітей під час війни.

Також різницею у розподіленні кольорової гами у малюнках хлопців та дівчат було те, що домінуючий зелений колір хлопцями був використаний для зображення військової техніки, а у дівчат – для природних явищ. Також хроматична гама у дівчат була більш різноманітнішою, ніж у малюнках хлопців. Це може вказувати на різницю у сприйнятті та вираженні емоцій між дівчатами та хлопцями.

Ці результати стають особливо значущими для розуміння психічного розвитку та психічного та психологічного здоров'я підростаючого покоління

у період російсько-української війни та у майбутньому. Тому у цьому контексті дане дослідження набуває не лише науково-теоретичного, але й практичного значення.

2.3. Практичне впровадження результатів

Отримані результати можуть бути використані у навчально-педагогічній практиці, зокрема при підготовці студентів спеціальностей «Психологія», «Дошкільна освіта» тощо. Як приклад практичного впровадження результатів нами була розроблена лекція з вікової психології.

Лекція з вікової психології на тему

«Особливості сприймання війни дітьми молодшого шкільного віку»

Мета: ознайомити студентів з віковими особливостями психіки молодших школярів та психологічними особливостями сприймання ними російсько-української війни.

Хід лекції:

I. Вступна частина

Вступне слово. Ця тема є надзвичайно актуальною в наш час, адже, на жаль, війна торкнулася життя багатьох дітей в Україні. Розуміння того, як діти молодшого шкільного віку сприймають війну, а також знання про особливості їхнього пізнавального розвитку є ключовими для психологів, які працюють з цією віковою категорією.

На цій лекції: ознайомимося з особливостями пізнавальних психічних процесів молодших школярів, таких як увага, пам'ять, мислення, уява. Розглянемо результати досліджень щодо особливості сприйняття війни дітьми молодшого шкільного віку.

II. Основна частина

План лекції

1. Вікові особливості психіки дітей молодшого шкільного віку.
2. Особливості сприймання російсько-української війни молодшими школярами.

Рекомендована література:

1. Білоус О. В. Вікова психологія: навчальний посібник. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с. URL: <http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/6025>
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 424 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dutkevych_Tetiana/Dytiacha_psykholohiia.pdf.
3. Лисенко Л. М. Вікова психологія. Київ: Видавництво, 2020. 320 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/3679>.
4. Приходько Ю. О., & Толмачова, О. Є. Розвиток мотиваційної сфери молодшого школяра. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. Випуск 31 (серія 17. Теорія і практика навчання та виховання). С. 140-146 URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/30860>.
5. Ушакова І.М. Вікова психологія: курс лекцій. Х.: НУЦЗУ, 2016. 123 с. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/494/1/Вікова%20психологія%20Консп%20лекц%20%28Ушакова%29.pdf>.
6. Халько М. С. Характеристика мотиваційного компоненту навчальної діяльності молодшого школяра. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені МП Драгоманова*. 2018. Вип. 7. (серія 12: Психологічні науки). С. 150-156. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&

IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nchnpu_012_2018_7_22.pdf.

Зміст лекції

1. Вікові особливості психіки дітей молодшого шкільного віку

Пізнавальні психічні процеси у молодших школярів характеризуються зростанням довільності та регульованості.

Сприймання: достатньо вдосконалюється як цілеспрямований процес, виділяючи при цьому значну кількість деталей; діє на рівні впізнавання та диференціювання кольорів та форм; але ще слабо диференційоване; також притаманною є виражена емоційність.

Увага. У даному віковому періоді домінує мимовільна увага що спрямована на нові, яскраві та несподівані предмети. Довільна увага залишається ще досить не розвинутою. Характерна нестійкість уваги через слабкість гальмівних процесів. Але при створенні умов для цілеспрямованої роботи, де діти привчаються самостійно керувати поставленою метою, увага стає більш довільною. Поступово зростає її стійкість та обсяг. Процес уваги у молодших школярів тісно пов'язаний для них із важливістю навчального матеріалу та інтересом до його змісту. Також для учня важливо у навчанні спиратися на велику кількість наочності, тому що стійкість довільної уваги є незначною.

Мислення досягає глибоких змін, що стосуються форм, видів та операцій. Молодший школяр при вступі до школи оперує наочно-образним та наочно-дійовим його видами. Тому в основі його узагальнень та умовиводів лежать зовнішні ознаки предметів та явищ. Активно починає формуватися теоретичне мислення, що спирається на рефлексивні механізми психіки. Пріоритетними стають понятійні та абстрактні компоненти мислення на противагу образним та конкретним. Але образи та практичні дії зостаються значними опорами для мислення молодшого школяра, в першу чергу це

стосується розв'язання складних для нього задач. Наприклад, якщо дитина не в змозі розв'язати математичну задачу усно, вона залучає до розв'язання схеми та малюнки. У розвитку мислення аналіз випереджує синтез (А.Валлон). Дітям вже під силу аналіз значного за обсягом матеріалу, при цьому вони враховують різні компоненти його. Поступово учні прагнуть до цілісного аналізу пізнавального предмету, беручи до уваги всі його частини, але ще не в змозі встановити взаємозв'язки між ними. У цьому віці тенденцією в абстрагуванні є готовність приймати яскраві, вражаючі, зовнішні ознаки об'єкта за суттєві, що часто є помилковим (М. Шардаков). До того ж, для молодшого школяра порівняно легшим є абстрагування властивостей предметів, аніж їх зв'язків та відношень.

Пам'ять у молодшому шкільному віці разом із мисленням відіграє важливу роль в освоєнні навчального матеріалу, опануванні новими знаннями, навичками та вміннями. Для цього віку характерно виражена зміна у співвідношенні мимовільного та довільного запам'ятовування на користь зростання ролі останнього. Але і мимовільне запам'ятовування розвивається в сторону більшої продуктивності та систематичності, тобто збільшується можливість свідомого керування цим процесом. Збільшується обсяг словесно-логічної та смислової пам'яті. Розвиток словесно-логічної пам'яті забезпечується завдяки осмисленню навчального матеріалу. При цьому збільшується продуктивність, точність та міцність процесу запам'ятовування матеріалу. Також посилюється точність процесу впізнавання запам'ятованих об'єктів.

Уява молодшого школяра має тенденцію до зростання її реалістичності та керованості. Образи уяви стають опорами, на які спирається мислення дитини. Але ці образи ще доволі конкретні і можуть ускладнювати процес узагальнення. Передусім вдосконалюється репродуктивна уява у порівнянні з дошкільним віком. Вона стає необхідною в усвідомленні навчального матеріалу, насамперед коли відсутнє унаочнення. При складанні творів, казок,

усних оповідань, при малюванні за задумом, інтенсивно розвивається творча уява. При збільшенні чуттєвого досвіду дитини зростає кількість нових образів, діти поступово замінюють випадкове комбінування уявлень на логічно побудовані нові образи. Водночас зростає їхня спрямованість на попередньо створений задум. Збільшується швидкість створення фантазійних образів та вимогливість до витворів власної уяви самими дітьми. Відбувається вдосконалення образів уяви: від статичних, недиференційованих, розрізнених та з опорою на сприймання до динамічних, конкретних, деталізованих, взаємопов'язаних та з опорою вже на пам'ять (А. Дудецький, Д. Алхімов).

Емоційно-вольова сфера молодшого школяра. Емоційна сфера молодшого школяра характеризується зростанням стриманості та врівноваженості. Домінує життєрадісний, бадьорий настрій, дитина проявляє доброзичливість та інтерес до оточуючих. Разом з тим, емоції молодшого школяра залишаються ще дуже бурхливими та некерованими, дитина легко виходить з себе, має схильність до афектів (Л. Славіна). У школярів формується почуття симпатії, що відіграє важливу роль при спілкуванні з однолітками у класі та поза ним. Відносини у класі виступають фактором закладання у дітей моральних почуттів, зокрема почуття товариськості, дружби, гуманності та обов'язку. Першокласникам характерна схильність переоцінювати власні моральні якості та недооцінювати їх у своїх однолітків. Але поступово діти стають більш самокритичними. Поступово формується розуміння своїх почуттів та усвідомлення у проявах почуттів інших людей (Н. Лейтес, П. Якобсон). Разом з тим власні та чужі почуття та емоції ще слабо розуміються та усвідомлюються, чужа міміка нерідко сприймається помилково, що може призвести до невідповідних реакцій у вигляді емоцій страху, радості тощо. Посилено формуються вищі почуття. Особливо важливими стають інтелектуальні емоції (радість пізнання, переживання нового, здивування, сумніви), що тісно пов'язані з навчальною діяльністю.

Діти починають розрізняти ситуації, де можна або неможна показати свої почуття, починають управляти своїм настроєм і нерідко приховувати його. Водночас, для молодших школярів характерна емоційна чуйність та вразливість. Особливістю цього віку є відзивчивість на яскраве, красиве та незвичне. Для емоційної сфери учнів характерна відвертість та безпосередність у вираженні своїх почуттів та переживань – радості, задоволення, страху, смутку, невдоволення.

Воля молодших школярів розвиваються завдяки навчальній діяльності. Вольові якості характеризується доволі високим рівнем довільності, що дозволяє дитині розуміти та виконувати шкільні завдання, слідувати вимогам та складним інструкціям дорослих, керувати своїми пізнавальними процесами. При цьому формується особлива вольова дія – вчинок, що спрямований на інтереси оточуючих людей. У молодшого школяра формуються такі вольові якості характеру, як організованість, цілеспрямованість, дисциплінованість, стриманість, наполегливість, впевненість у своїх силах тощо. Але важливою умовою належить передусім методам навчально-виховної роботи. У цьому віці воля нестійка у часі. І тому діти легко підпадають під вплив навіювання. Через недостатню сформованість вольових процесів спостерігаються капризність, імпульсивність поведінки, упертість. Взаємини з однолітками визначаються зазвичай «нормами дорослої моралі (виконання вимог дорослих, успішність у навчанні). Дружба ґрунтується на випадкових інтересах та спільності зовнішніх життєвих обставин.

Мотиваційна сфера. Зазнає змін загальна спрямованість особистості молодшого школяра, і тим самим і основні мотиви діяльності. Для молодшого школяра ігрові мотиви замінюються на пізнавальні: опанування нових знань, загальних способів навчальних дій. Сама по собі позитивна мотивація навчальної діяльності не виникає, вона розвивається завдяки керуванню педагогом цим процесом та при взаємодії школяра у межах цієї

діяльності з дорослими та ровесниками. Разом з тим, значуще місце посідають соціальні мотиви (бажання для дитини посісти суспільно значущу позицію школяра). Більшості молодших школярів притаманне беззаперечне виконання вимог учителя. У молодшого школяра формується наслідування ідеалів як мотив поведінки. Але вони ще конкретні (базуються переважно на зовнішніх проявах вчинків), нестійкі та швидко перетворюються під впливом нових, яскравих вражень. Авторитет учителя є беззаперечним, навіть не цікаве, монотонне завдання діти виконують старанно. Мотиви учіння розвиваються не одномоментно та не самі по собі спонтанно, а тільки за допомогою їх цілеспрямованого формування. За твердженням А. Маркової, “мотивація учіння у молодшого школяра формується кількома напрямками. Широкі пізнавальні мотиви (інтерес до знань) до середини цього вікового періоду можуть замінитися на навчально-пізнавальні (мотиви самоосвіти у вигляді читання додаткової літератури; зацікавленість способами набуття знань). Широкі соціальні мотиви при вступі до першого класу мають розвиток від загального недиференційованого усвідомлення соціальної значущості учіння до більш глибокого розуміння необхідності вчитися”. Таким чином, мотивація учіння зазнає певного поетапного розвитку і у молодшому шкільному віці складається з ряду спонукань, які постійно зазнають змін та будують нові відносини між собою. У молодшого школяра широко представлені мотиви колективної роботи та співпраці. Проте інколи, особливо у першокласників, ще міцно зберігаються ігрові мотиви. Це проявляється, наприклад, в неувважності, відволіканні під час виконання завдань, фокусуванні на грі.

Таким чином, пізнавальні психічні процеси у молодшому шкільному віці відзначаються зростанням довільності та регульованості. Сприймання вдосконалюється як цілеспрямований процес, виділяючи при цьому значну кількість деталей. Мислення досягає глибоких змін, що стосуються форм, видів та операцій, протягом навчання у початковій школі у дитини активно

формується теоретичне мислення. Зростає значення словесно-логічної та довільної пам'яті. Уява молодшого школяра вдосконалюється у напрямку зростання її керованості, втілюваності та реалістичності. Емоційна сфера молодшого школяра характеризується зростанням стриманості, врівноваженості. Воля молодших школярів розвиваються завдяки навчальній діяльності і характеризується доволі високим рівнем довільності. Також зазнає змін загальна спрямованість особистості молодшого школяра, і тим самим і основні мотиви діяльності. Ігрові мотиви замінюються на пізнавальні, разом з тим, значуще місце починають набувати соціальні мотиви.

2. Особливості сприймання російсько-української війни молодшими школярами.

Авторське дослідження було проведене серед 50 учнів 3-4 класів Чернігівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів №20. Аналіз результатів дослідження дозволив встановити особливості сприймання російсько-української війни молодшими школярами. За результатами проведеного контент-аналізу малюнків по загальній вибірці було отримано 2 типи категорій: сюжет малюнків та Кольорова гама у малюнках. За Сюжетом малюнків було виділено 9 категорій. Серед яких домінували 3 найбільші категорії, а саме: Природа - 33%; Військова техніка та бойове озброєння - 29,4%; та Символіка України - 13,8%. «Кольорова гама у малюнках» була представлена хроматичними (80,5%) та ахроматичними кольорами (19,5%), серед яких домінувала перша група. Серед хроматичної гами домінуючими кольорами виступили: зелений, червоний та блакитний. Сірий же переважав серед ахроматичного ряду, тобто увесь малюнок був виконаний тільки графітовим олівцем. Діти в основному обирали кольори відповідно до зображуваних подій, предметів та явищ.

Якщо аналізувати найбільшу з категорій «Природа», яка складає третину

усіх шкільних малюнків, можна говорити, що це відповідає віковим особливостям розвитку молодших школярів. Бо саме природні об'єкти та явища виступають найпершим середовищем з якого діти отримують багато інформації про навколишній світ та через цей контакт відбувається їх фізичний, емоційний та когнітивний розвиток. Важливо зауважити, що зображення природи у малюнках мало свої особливості: якщо зображався сюжет мирного, довоєнного життя, то природні явища зображалися квітучими, яскравими, наприклад, зелені дерева, багато квітів, трав, сонечко усміхається, блакитне небо, веселка і т.д. Якщо ж були зображені військові події, то як правило природа або зовсім не зображалася, а тільки бойова техніка крупним планом або природа була понівечена, спустошена та у темних тонах. Наприклад, дерева обпалені або зламані без крони, тільки голі гілки, сонце на малюнках плаче, сірі або дощові хмари, сіра земля без трави, на якій присутні сліди крові. Така різниця у сприйнятті природи на дитячих малюнках може відображати психологічні та емоційні асоціації, які виникають у дітей в результаті їхнього сприйняття оточуючої реальності під час війни.

Отже, можна охарактеризувати два паралельні образ природи у малюнках молодших школярів: природа "що сумує" у малюнках з військовими діями та природа "що радіє" у малюнках мирного життя. «Сумуюча» природа: це може відображати сприйняття природи як постраждалої сторони війни або як образ жертви. Діти можуть уявляти, що природа страждає разом із людьми через знищення, руйнування та забруднення, що супроводжують військові дії. Природа "що радіє" у малюнках мирного життя може відображати сприйняття природи як символу миру, безпеки та гармонії. Діти можуть сприймати природу у своєму житті як образ, що надає їм радість, щастя та безпеку. Ці різні способи зображення природи можуть бути намаганням дітей виразити свої емоції, відчуття та уявлення. Це може відображати те, як діти сприймають події, що

відбуваються зараз у нашій країні власними очима або через мас-медіа, і відображати їхні емоційні реакції на ці події.

І так як повномасштабна війна вже триває третій рік, дитяча психіка пропускає через себе та виражає таким чином цю жахливу реальність. Тому майже третину всіх результатів займає друга категорія «Військова техніка та бойове озброєння» майже на рівні з категорією «Природа». Також можна припустити, що інтерес до військової техніки та бойового озброєння може відображати внутрішню потребу дитини у захисті та безпеці під час війни.

І останньою до трійки домінуючих увійшла категорія «Символіка України». Це може свідчити, що символи України займають важливе місце в уявленні дітей про війну, про належне патріотичне виховання, про важливість національної ідентичності та патріотизму в українському суспільстві загалом. Ці результати можуть також відображати вплив соціального середовища (сім'ї, школи, мас-медіа тощо) на сприйняття війни та військових подій дітьми.

Кольорова гама у малюнках була представлена хроматичними та ахроматичними кольорами, серед яких домінувала перша група. Діти в основному обирали кольори відповідно до зображуваних подій, предметів та явищ.

Щодо статевих відмінностей.

Серед хлопців:

За сюжетом малюнків домінували 3 найбільші категорії, а саме: «Військова техніка та бойове озброєння» - 45,4%, «Природа» - 16,3% та «Символіка України» - 13,5%.

Кольорова гама у малюнках показана хроматичними – 74,2% та 25,8% ахроматичними кольорами. Зелений, Червоний та Блакитний домінували серед хроматичного ряду, а Сірий серед ахроматичних відтінків.

Серед дівчат:

За сюжетом малюнків також домінують ті ж 3 найбільші категорії, лише

в іншій послідовності, ніж у хлопців. Тобто, на першому місці представлена категорія «Природа» - 47,6%, потім «Військова техніка та бойове озброєння» - 15% та «Символіка України» - 14,1%.

Кольорова гама у малюнках відображена хроматичними – 85,7% та ахроматичними - 14,3% кольорами. Зелений, Червоний та Блакитний домінували серед хроматичного ряду, а Сірий незмінно серед ахроматичних відтінків.

Також у дітей різних статей домінували різні категоріальні інтереси. Тобто, хлопці більше зацікавлені у військовій тематиці загалом (категорії «Військова техніка та бойове озброєння», «Військові: Український воїн, російський воїн», «Символіка росії»), тоді як дівчата більше увагу приділяють природі (категорія «Природа»). Але остання домінуюча категорія «Символіка України» та категорія «Гасла» за відсотковим співвідношенням у обох статей були майже однакові. Що може говорити про результат успішної патріотичної освіти в молодших класах, де дітей знайомлять з державними символами та формують у них повагу до них. Обидві групи досліджуваних тенденційно більше зображали дітей, аніж дорослих. Це може свідчити про відчуття небезпеки, вразливості та потреби у захисті дітей під час війни.

Кольорова гама у малюнках хлопців та дівчат мала однакові домінуючі тенденції, з переважанням хроматичних кольорів. Діти в основному обирали кольори відповідно до зображуваних подій, предметів та явищ. Можна припустити, що через домінування «кольорових малюнків» діти хотіли показати більш позитивне ставлення до ситуації, яка зображена у малюнках, ніж діти, що використовували лише ахроматичні відтінки. Такі малюнки можуть відображати надію, оптимізм або віру в мирне майбутнє. Таке вираження емоцій у малюнках може бути способом дітей відображати своє бажання бачити світ у світлішому ключі та знаходити радість у важкі часи.

Також особливістю розподілення кольорової гами у малюнках хлопців та дівчат було те, що домінуючий зелений колір хлопцями був використаний для

зображення військової техніки, а у дівчат – для природних явищ. Також хроматична гама у дівчат була більш різноманітнішою, ніж у малюнках хлопців. Це може вказувати на різницю у сприйнятті та вираженні емоцій між дівчатами та хлопцями. Відповідно, більш різноманітна хроматична гама у малюнках дівчат може бути індикатором більшої емоційної глибини та чутливості до подій, які зображаються.

III. Висновки:

Пізнавальні психічні процеси у молодшому шкільному віці відзначаються зростанням довільності та регульованості. Сприймання вдосконалюється як цілеспрямований процес, виділяючи при цьому значну кількість деталей. Мислення досягає глибоких змін, що стосуються форм, видів та операцій, протягом навчання у початковій школі у дитини активно формується теоретичне мислення. Зростає значення словесно-логічної та довільної пам'яті. Уява молодшого школяра вдосконалюється у напрямку зростання її керованості, втілюваності та реалістичності. Емоційна сфера молодшого школяра характеризується зростанням стриманості, врівноваженості, разом з тим, емоції залишаються ще дуже бурхливими та некерованими, має схильність до афектів. Воля молодших школярів розвиваються завдяки навчальній діяльності і характеризується доволі високим рівнем довільності. Зазнає змін загальна спрямованість особистості молодшого школяра, і тим самим і основні мотиви діяльності. Основними мотивами діяльності стають пізнавальні. Разом з тим, значуще місце у житті молодшого школяра посідають і соціальні мотиви.

Результатами авторського дослідження дали змогу виявити домінуючі тенденції у сприйманні війни серед молодших школярів. За сюжетом малюнків домінували 3 найбільші категорії, а саме: «Природа», «Військова техніка та бойове озброєння» та «Символіка України», що і відображає особливості сприймання молодшими школярами російсько-української війни.

Домінування категорії «Природа» відповідає віковим особливостям розвитку молодших школярів, бо саме природні об'єкти та явища виступають найпершим середовищем з якого діти отримують багато інформації про навколишній світ та через цей контакт відбувається їх фізичний, емоційний та когнітивний розвиток. Різні способи зображення природи можуть бути намаганням дітей виразити свої емоції, відчуття та уявлення про події, що відбуваються зараз під час війни у нашій країні власними очима або через мас-медіа. Домінування другої категорії «Військова техніка та бойове озброєння» може відображати внутрішню потребу дитини у захисті та безпеці під час війни і є результатом постійного впливу на дітей в умовах бойових дій. І остання домінуюча категорія «Символіка України» може свідчити, що символи України займають важливе місце в уявленні дітей про війну, про належне патріотичне виховання, про важливість національної ідентичності та патріотизму в українському суспільстві загалом. Кольорова гама у малюнках хлопців та дівчат мала однакові домінуючі тенденції, з переважанням хроматичних кольорів. Діти в основному обирали кольори відповідно до зображуваних подій, предметів та явищ. Можна припустити, що через домінування «кольорових малюнків» діти хотіли показати більш позитивне ставлення до ситуації, яка зображена у малюнках, ніж діти, що використовували лише ахроматичні відтінки. Таке вираження емоцій у малюнках може бути способом дітей відображати своє бажання бачити світ у світлішому ключі та знаходити радість у важкі часи. Загалом отримані результати уявляються важливими для розуміння особливостей психічного розвитку та психологічного здоров'я дітей у період російсько-української війни.

Питання для перевірки:

1. У чому полягає специфіка процесу сприймання молодших школярів порівняно з дошкільниками?

2. Як змінюється співвідношення між різними видами пам'яті у молодших школярів порівняно з дошкільним віком?
3. Які особливості процесу мислення у цьому віці?
4. Яким чином можна розвивати творчу уяву молодших школярів?
5. Як можна охарактеризувати емоційну сферу молодших школярів?
6. Які вольові якості молодших школярів формуються у цьому віці та що цьому сприяє?
7. Яка ієрархія мотивів формується під час навчання у початковій школі?

ВИСНОВКИ

Згідно з результатами проведених теоретичного та емпіричного дослідження ми дійти наступних висновків.

1. Пізнавальні психічні процеси молодших школярів відзначаються зростанням довільності та регульованості. Емоційна сфера молодшого школяра характеризується зростанням стриманості та врівноваженості. Домінує життєрадісний, бадьорий настрій, дитина проявляє доброзичливість та інтерес до оточуючих. Разом з тим, емоції молодшого школяра залишаються ще дуже бурхливими та некерованими, залишається схильність до афектів. Вольові якості у молодшому шкільному віці характеризується доволі високим рівнем довільності та розвиваються завдяки навчальній діяльності. При цьому формується особлива вольова дія – вчинок, що спрямований на інтереси оточуючих людей. Зазнає змін загальна спрямованість особистості і тим самим і основні мотиви діяльності. Основними мотивами діяльності стають пізнавальні. Разом з тим, значуще місце у житті молодшого школяра посідають соціальні мотиви.

2. Клініко-психопатологічні дослідження дітей та підлітків під час воєнних дій на території нашої країни виявили симптоми емоційних чи поведінкових реакцій, реактивні психогенні розлади, іноді до ступеню психозу та ознаки порушення соціального функціонування. Найпоширенішим у дітей та підлітків в умовах бойових дій та війни є ПТСР.

Дослідження щодо психічного здоров'я дітей, проведені у зонах бойових дій інших країн засвідчили, що психологічні травми, спричинені війною, мають довгострокові наслідки для дитячої психіки. У районах зі збройними конфліктами у дітей найчастіше проявляється високий рівень психічних розладів, що включає посттравматичний стресовий розлад, тривогу, депресію, синдром дефіциту уваги та гіперактивності, емоційні та поведінкові розлади, а також функціональні порушення.

Психологічні та фізіологічні реакції на важкі стресори у діти, як правило, можуть відрізнятися від реакцій дорослих. У критичні періоди розвитку дитини стрес може спричиняти незворотні зміни у формуванні поведінки, змінюючи розвиток ЦНС та впливаючи на певні сензитивні ділянки мозку. У ці періоди розвитку травматичний стрес може зумовлювати у дитини істотні та довгострокові наслідки для психічного та фізичного здоров'я та є ризиком розвитку захворювань у подальшому.

Діти, що мали досвід війни та втечі, проявляють широкий спектр можливих варіантів реакції на стрес та страждання. Тому, ці реакції можуть мати величезні відмінності, незважаючи на те, що ззовні може здаватися схожим досвідом. Дослідження, у яких вивчалися довгострокові наслідки від військових дій зауважують, що є зв'язок між тенденцією дорослих до захворювань, передчасної смерті та їх травматизацією у дитинстві.

3. За результатами емпіричного дослідження було з'ясовано, що за сюжетом малюнків найбільшими категоріями виступили «Природа», «Військова техніка та бойове озброєння» та «Символіка України». Домінування категорії «Природа» відповідає віковим особливостям розвитку молодших школярів. Бо саме природні об'єкти та явища виступають найпершим середовищем з якого діти отримують багато інформації, що сприяє їх гармонійному психічному розвитку. Зображення другої категорії «Військова техніка та бойове озброєння» таким чином, стає індикатором, що відображає те, що діти найчастіше можуть бачити в умовах війни на власні очі та через мас-медіа. Також це може бути свідченням внутрішньої потреби дітей у захисті та безпеці під час війни, їх відчуттям незахищеності та вразливості. Категорія «Символіка України» може свідчити, що символи України займають важливе місце в уявленні дітей про війну, про належне патріотичне виховання, про важливість національної ідентичності та патріотизму в українському суспільстві загалом та віри у обов'язкову перемогу ворога.

Серед статевих відмінностей: хлопці більше зацікавлені військовою тематикою, тоді як дівчата більше уваги приділяють зображенню природи. Обидві групи досліджуваних тенденційно більше зображали дітей, аніж дорослих. Це також може свідчити про відчуття небезпеки, вразливості та потреби у захисті особливо дітей під час війни. Кольорова гама у малюнках була представлена відповідно до зображуваних подій, предметів та явищ. Можна також припустити, що через домінування «кольорових малюнків» діти хотіли показати більш позитивне ставлення до ситуації, ніж діти, що використовували лише ахроматичні відтінки. Відмінністю кольорової гами у малюнках хлопців та дівчат було те, що домінуючий зелений колір хлопцями був використаний для зображення військової техніки, а у дівчат – для природних явищ. Також хроматична гама у дівчат була більш різноманітнішою, ніж у малюнках хлопців. Це може вказувати на різницю у сприйнятті та вираженні емоцій між ними.

Ці результати стають особливо значущими для розуміння психічного розвитку та психічного та психологічного здоров'я підростаючого покоління у період російсько-української війни та у майбутньому. Тому у цьому контексті дане дослідження набуває не лише науково-теоретичного, але й практичного значення.

4. Розуміння того, як діти молодшого шкільного віку сприймають війну, може бути використано при підготовці студентів спеціальностей «Психологія», «Дошкільна освіта» тощо. Тому була розроблена лекція з вікової психології для студентів на тему «Особливості сприймання війни дітьми молодшого шкільного віку».

Подальші дослідження, на наш погляд, слід детальніше спрямувати на особливості сприймання російсько-української війни підлітками та юнаками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус О. В. Вікова психологія: Навчальний посібник. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с. URL: http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/6025/1/Білоус%20О.В.Вікова%20психологія_2015.pdf (дата звернення: 22.02.2024).
2. Бондаренко В. Проблеми соціальної адаптації молодших школярів в умовах воєнного часу. *Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал «Вересень»*. 2022. Том 2, № 93. С. 11-24. URL: <https://doi.org/10.54662/veresen.2.2022.07>. (дата звернення: 20.02.2024)].
3. Гнатюк О. В. Мотивація молодших школярів до навчання в умовах сучасного інформаційного суспільства. *Нова українська школа*. К., 2020. С. 12-17. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/722386/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf>. (дата звернення: 13.02.2024).
4. Давиденко А.В. Діти та війна: методи психологічної допомоги дітям із травмуючим досвідом. *Організаційні, нормативно-правові та клінічні питання реабілітації в Україні в мирний час та під час війни*: колективна монографія / за заг. ред. Ждана В. М., Голованової І. А. Полтава, 2022. 65 с. URL: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/20030/1/Organizatsiyni_normativno_pravovi_ta_klinichni_pitannya.pdf (дата звернення 23.04.2024).
5. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 424 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dutkevych_Tetiana/Dytiacha_psykholohiia.pdf (дата звернення 23.03.2024).
6. Колісник Л. О., Шестопалова О. П., Шило О. С., Депутатов В. О. Стрес-реакції, травма та пост-травматичне зростання школярів в умовах

війни Росії проти України. *Збірник наукових праць «Теоретичні і прикладні проблеми психології» Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України*. 2022. Вип. 81. URL: <https://dspace.snu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7979da8-533b-4396-bacf-fa02b80c3c58/content#page=81>. (дата звернення: 11.02.2024).

7. Лисенко Л. М. Вікова психологія. Київ: Видавництво, 2020. 320 с. URL: <http://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/3679>. (дата звернення: 11.02.2024).

8. Меркулова Н. Серед жахів війни. У 75% дітей України травмована психіка. 2023. URL: <https://gromada.group/news/statti/23944-sered-zhahiv-vijni-u-75-ditej-ukrayini-travmovana-psihika> (дата звернення 23.04.2024).

9. Омельченко Я. Особливості психологічної допомоги дітям в умовах війни *Київський журнал сучасної психології та психотерапії*. 2022. № 3. С. 52-67. URL: <https://doi.org/10.48020/mppj.2022.01.04>. (дата звернення: 13.04.2024).

10. Потіха О., Дубровська, В. Українські діти війни. «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки»: збірник тез II Міжнародної наукової конференції / За заг. ред. Потіхи О., Дубровської В. С. 2022. С. 54-57. URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/37881/2/MCTD_2022_Potikha_O-Ukrainian_children_of_war_54-57.pdf. (дата звернення: 23.01.2024).

11. Приходько Ю. О., & Толмачова, О. Є. Розвиток мотиваційної сфери молодшого школяра. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. Випуск 31 (серія 17. «Теорія і практика навчання та виховання»). С. 140-146 URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/30860> (дата звернення: 20.02.2024).

12. Пророк Н., Запорожець О., Креймеєр, Д. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: навчальний посібник. Київ, ОБСЄ, 2018. 208 с. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/430841> (дата звернення: 20.03.2024).

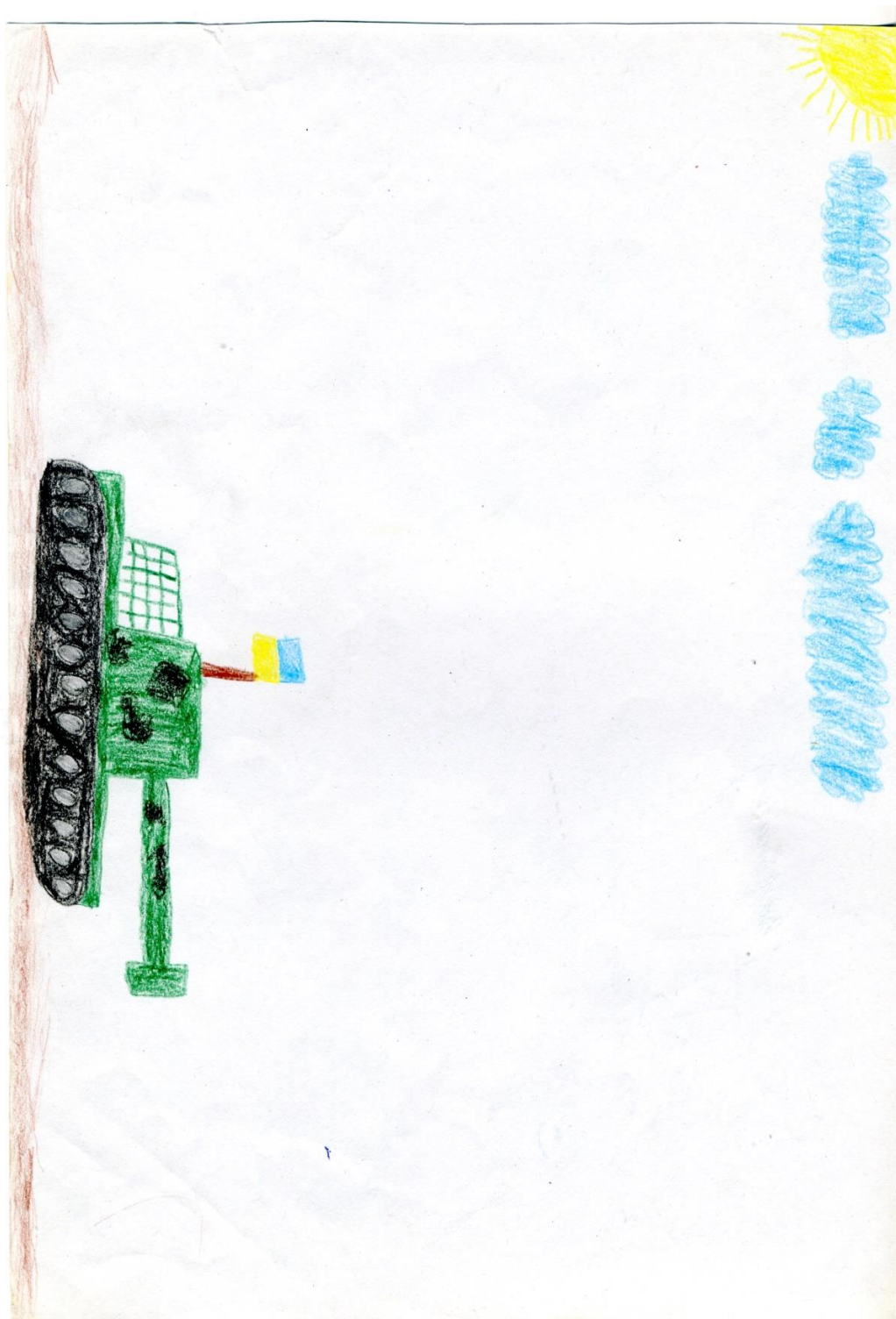
13. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. Київ: Академвидав, 2005. 360 с. URL: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/890/Savchin.pdf (дата звернення: 23.03.2024).
14. Слободян О., Кізь О. Б. Діти України у часі війни: психолого-педагогічні умови плекання стійкості. *Science and society: modern trends in a changing world*. Proceedings of the 1st International scientific and practical conference. MDPC Publishing. (December 18-20, 2023). Vienna, 2023. Pp. 21-27. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/31649/1/Slobodyan_Kiz_SCIENCE.pdf. (дата звернення: 20.01.2024).
15. Ушакова І.М. Вікова психологія: курс лекцій. Х.: НУЦЗУ, 2016. 123 с. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/494/1/Вікова%20психологія%20Консп%20лекц%20%28Ушакова%29.pdf>. (дата звернення: 21.02.2024).
16. Халько М. С. Характеристика мотиваційного компоненту навчальної діяльності молодшого школяра. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2018. Вип. 7. (серія 12: «Психологічні науки»). С. 150-156. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nchnpu_012_2018_7_22.pdf] (дата звернення: 18.02.2024).
17. Як війна змінила життя українських дітей - опитування Gradus. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/iak-zminilosia-zhittia-ukrayinskikh-ditei-pid-chas-viini/> (дата звернення: 11.02.2024).
18. Bürgin D., Anagnostopoulos D., Vitiello B., Sukale T., Schmid M., & Fegert J. M. Impact of war and forced displacement on children's mental health – multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *European child & adolescent psychiatry*. 2022. № 31(6). P. 845-853. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-022-01974-z> (дата звернення:

12.03.2024).

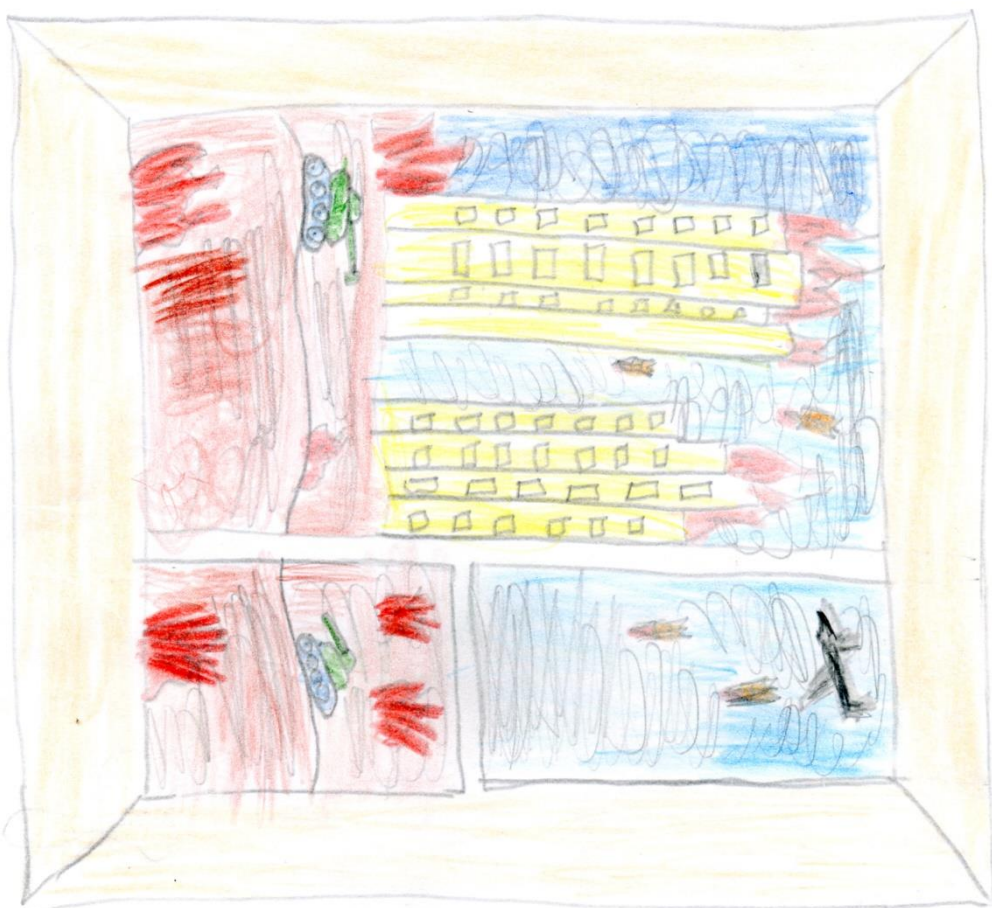
19. Foy D. W., Madvig B. T., Pynoos R. S., & Camilleri A. J. Etiologic factors in the development of posttraumatic stress disorder in children and adolescents. *Journal of School Psychology*. 1996. № 34(2). P. 133-145. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0022440596000039?via%3Dihub>. (дата звернення: 11.03.2024)].
20. Gillies D., Maiocchi, L., Bhandari, A.P., Taylor, F., Gray, C., O'Brien, L. Psychological therapies for children and adolescents exposed to trauma. *Cochrane Database Syst Rev*. № 10, CD012371. 2016. (дата звернення: 06.03.2024)].
21. Pervanidou P., Makris G., Chrousos G., Agorastos A. Early Life Stress and Pediatric Posttraumatic Stress Disorder. *Brain Sciences*. 2020. Mar 14. № 10(3). P.169. (дата звернення: 05.03.2024)].
22. Pervanidou P., Makris, G., Chrousos, G., & Agorastos, A. Early life stress and pediatric posttraumatic stress disorder. *Brain sciences* № 10 (3). 2020. P. 169. URL: <https://www.mdpi.com/2076-3425/10/3/169> (дата звернення: 11.03.2024).
23. Samara M, Hammuda S, Vostanis P, El-Khodary B, Al-Dewik N. Children's prolonged exposure to the toxic stress of war trauma in the Middle East. *BMJ*. 2020 Nov 19; 371 (дата звернення: 05.03.2024).
24. Verlinden E., Lindauer, R.J. Trauma in children and adolescents: screening, diagnoses and treatment. *Tijdschr Psychiatr*, 2015. № 57, P. 912–916 (Дата звернення: 05.03.2024)].
25. van Bodegom M., Homberg J. R., Henckens MJAG. Modulation of the Hypothalamic-Pituitary-Adrenal Axis by Early Life Stress Exposure. *Front Cell Neurosci*. 2017. Apr 19.11. P. 87. (дата звернення: 10.03.2024)].
26. War Childhood Museum Ukraine. Impact of War on Children's Mental Health. URL: <https://warchildhood.org/impact-of-war-on-childrens-mental-health/> (дата звернення: 26.04.2024).

ДОДАТКИ

1. Приклад типового малюнка хлопчиків:

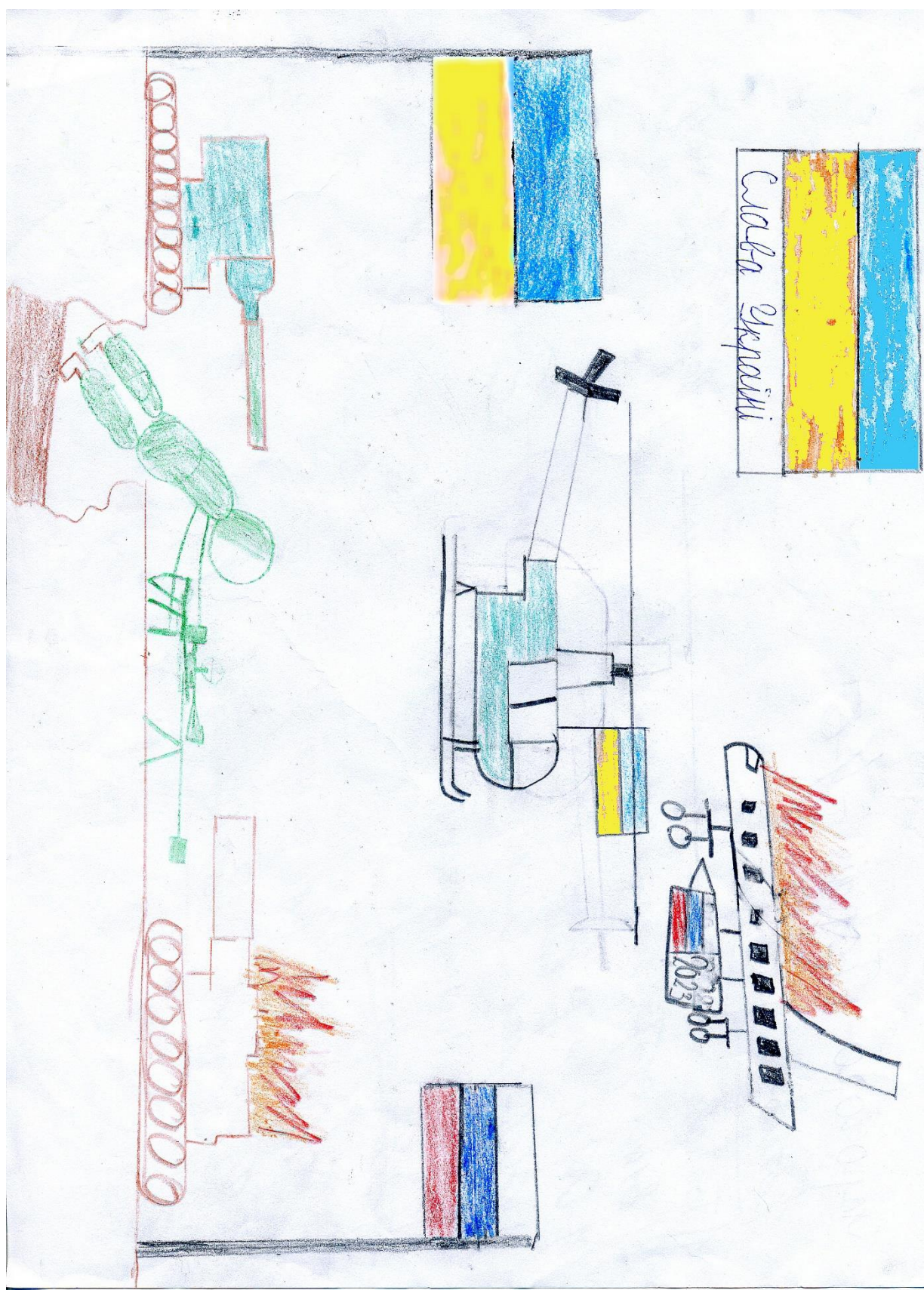

Мал. 1.1. Хлопчик, 3 кл.

Де срашно, ас
 ли бзоро
 Печеленство !!!

Мал. 1.2. Хлопчик, 4 кл.

Мал. 1.3. Хлопчик, 4 кл.

2. Приклад типового малюнка дівчат:

Мал. 2.1. Дівчинка, 4 кл.

Мал. 2.2. Дівчинка, 3 кл.

Мал. 2.3. Дівчинка, 4 кл.